

Розділ III

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 321.02:316.422

Курас Іван Федорович

академік НАН України,
доктор історичних наук, професор

Михальченко Микола Іванович

член-кореспондент НАН України,
доктор філософських наук, професор

Політичні реформи як гасло і реальність модернізації*

В статті стверджується, що соціально-політичні процеси, які розвиваються як наслідок невдалого варіанта модернізації України, серйозно знижують можливості загальної консолідації суспільних сил через досягнення компромісів в ім'я благополуччя людей, утвердження гуманної моралі, культури.

Ключові слова — суспільно-політичні процеси, політичні реформи, революція, теоретичний аналіз, політичний аналіз, перехідний період розвитку.

Жодна революція, жодна більш-менш глибока економічна чи політична реформа не обходилися без популярних, зрозумілих гасел, які б відповідали історичному моменту та інтересам значної частини народу. Вони збуджували, викликали ентузіазм, і, якщо виникала потреба, — вели в бій. За гаслами йшли обіцянки задовольнити інтереси всіх верств населення, на які спиралися революціонери або реформатори. Після здійснення революції або реформи більшість їх рухів не отримувала обіцяного, оскільки задовольнити інтереси всіх верств населення одночасно неможливо. “Приз” за перемогу отримували, як правило, ті політичні сили, які очолювали революційний або реформаторський рухи.

Велика французька революція здійснила гасла “Свобода”, “Рівність”, “Братерство” тільки для вузького кола еліти імперії Наполеона Бонапарта. Жовтнева революція здійснила гасла про власність на землю, заводи і фабрики в інтересах партійної бюрократії. Кардинальні реформи на пострадянському просторі відбувалися під гаслами про ринок, приватну власність в інтересах олігархічних груп і нової політичної та економічної еліти. Основна ж маса населення, так звані “народні маси”, завжди залишаються без можливих призивів.

У сучасній Україні теж існує великий розрив між гаслами, які зафіксовані навіть у Конституції, між передвиборчими обіцянками політиків і реальними результатами політики, яку здійснюють люди, обрані й призначені на державні посади, в органи законодавчої влади і самоврядування.

Серед суспільствознавців і політиків України точаться постійні дискусії з низки проблем. Серед них: головні напрями політичної структуризації в країні; про форми взаємодії влади, опозиції і “нейтральної” частини населення; про взаємозв'язок форм і методів боротьби політичних еліт і соціальних груп; про шляхи і засоби подолання конфронтації та досягнення національної злагоди; про межі соціального напруження в суспільстві й резерви адаптації населення до ненормальної економічної і політичної ситуації в суспільстві; про “українську революцію” кінця ХХ ст. тощо.

Експертний прикладний або теоретичний аналіз політичної ситуації в Україні, стану і тенденцій розвитку соціально-політичних конфліктів, можливості нового соціального вибуху революційного або бунтарського типу все частіше спрямовується на пошук на пошук реальних механізмів і засобів конструктивного регулювання політичних процесів. Але єдність політичної теорії і політичної практики, як правило, не досягається, а цілком слушні рекомендації вчених дуже часто ігноруються. Метод спроб і помилок залишається в українській політиці основним.

З одного боку, незатребуваність теоретичних розробок обеззброює частину вчених і вони припиняють працювати над актуальними пробелами політики, «заглиблюючись» у соціоісторичний або ж в історико-бібліографічний аналіз. З другого боку, стимулюється зсув у політичну публіцистику, де можна з більшою емоційністю викласти, виплеснути на читача або глядача результати нау-

*Статтю передруковано з наукового журналу «Актуальні проблеми внутрішньої політики». — К. : Вид-во НАДУ, 2004. — Вип.1. — 208с. з дозволу співавтора М. І. Михальченка.

кового пошуку. Але це призводить до здрібнення тематики досліджень, до втрат у глибині й логіці аналізу політичних процесів заради популяризації викладу.

Такий стан у соціальній філософії, соціології і політології викликаний об'єктивними і суб'єктивними умовами перехідного періоду в Україні, суперечливими рисами її політичної еліти. Ми виходимо з того, що **політика** — це поле політичних відносин і боротьби за владу, політичного впливу, використання владних механізмів для роз'яснення проблем суспільства і держави, реалізації інтересів соціальних груп і політичних рухів. На цьому «полі» не всі політичні гравці дотримуються правил гри, в тому числі Конституції України, є різні трактування цілей держави, політичних інститутів, груп еліт і т.ін.

Тому суспільствознавцям украї важливо виявляти і обґрунтовувати реальні інтереси політичних суб'єктів, форми і методи їх протистояння чи консолідації, особливо у владних і опозиційних структурах, способи впливу на владу і населення, які політичні технології є ефективними, а які — ні і т. ін. (*У сучасній літературі з цих питань відбуваються бурхливі дискусії*).

Потребує серйозної уваги дослідників варіант (або модель) соціально-політичної модернізації, який був обраний українською владою після грудня 1991 р. Колосальні соціальні й морально-духовні витрати, які випали народові України за реалізацію цілей віртуальної модернізації, — незрівнянно висока ціна порівняно з тією, яку заплатили країни Балтії і Центральної Європи за реальну модернізацію суспільства в цілому і його політичного життя. В Україні вищий рівень безробіття, спостерігається глибокий економічний спад і зубожіння народу, що вражали експертів, низька платоспроможність, яка гальмує відновлення вітчизняного виробництва. Все це призводить до зростання соціального напруження в суспільстві. І хоча рівень терпіння народу щодо соціальних лих, корупції і зловживань виявився вищим, ніж передбачали аналітики та політики, але і він має межі.

Адаптаційні механізми, вироблені в тоталітарній державі виходячи з принципу «або не було війни», рано чи пізно перестануть спрацьовувати, і тоді потенційний та реальний протестні потенціали збігатимуться, і соціальний вибух може статися, хоча в умовах відсутності консолідуючої протестної ідеї, організованої опозиції такий вибух не завжди веде до зміни режиму. Але навіть якщо він станеться як беззмістовний, стихійний бунт, можуть бути розхитані всі основи держави.

Соціально-політичні процеси, які розвиваються як наслідок невдалого варіанту модернізації України, значно знижують можливості загальної консолідації суспільних сил через досягнення компромісів в ім'я благополуччя людей, утвердження гуманної моралі, культури. А це призводить до наростання конфліктів між громадянським суспільством і владою, що суттєво звукує соціальну базу правлячих режимів, можливості їхнього маневрування, дискредитує саму ідею докорінної модернізації економіки і політики в Україні.

***

Усі покоління радянських людей виховані на ідеї пієтету до революції. Всесвітня комуністична революція була метою КПРС, СРСР, соціалістичної співдружності і світового комуністичного руху. Ця мета логічно включала експорт революції в усі куточки Землі. Основоположники марксизму-ленінізму створювали свою теорію на базі вивчення революційної традиції не тільки в Європі, а й інших частинах світу. Тому зовні їхня теорія революції була доволі логічною, якщо не враховувати їх “маленької” вади — пролетаріат не може за своєю суттю бути гегемоном комуністичної революції. (*З цього питання існує маса спеціальної літератури, тому не будемо заглиблюватися в проблему*).

Існує багато трактувань поняття “революція”. П.-А. Гольбах порівнював політичні революції з грозами у природі, які очищають повітря і відновлюють мир і спокій. Багато ж дослідників пов'язують революцію з насильством. Наприклад, Г. Плеханов вважав, що загальний зміст революційних перетворень зводиться до руйнування або послаблення сил сторони, що протистояє [1]. Навіть Г. Гегель вважав, що гангрену не можнавилікувати лавандовою водою і тліюче життя може бути змінено лише насильницькими діями [2].

Для Ф. Енгельса революція є явищем, що не підпорядковується правилам, які визначають розвиток суспільства в звичайний час [3]. У П. Кропоткіна революція — це смерть на коні під червоним прапором і з косою в руці. Для В. Леніна революція — це також передусім насильство. Але він все ж підкреслював, що головною тенденцією політичних революцій є орієнтація на все більш поширюваний демократизм, хоча більшість революцій закінчується поразкою демократії [4].

Як писав Ф. Бродель, термін “революція” був запозичений політиками з лексикону астрономії. У значенні політичного перевороту, руйнування існуючого ладу він з'явився в англійській мові у 1688 р. [5] Для А. Богданова революція є розривом соціальної межі між класами [6]. У Д. Мережковського в основі революції лежить “чесно сформульована неправда, добросовісно виявлена гнилизна, підбиття підсумку попереднього розкладу” [7, с. 4].

М. Бланшо писав, що в революціях керування законів поступається місцем політичній анархії, в умовах якої уряди можуть перероблювати конституції [8]. Т. Скокпол вважав революцію швидкою трансформацією державності, класових структур і домінуючої політичної ідеології, а витворена революцією політична система завжди виявляється більш централізованою і раціональною, ніж попередня [9].

М. Бердяєв уважав, що можливі три погляди щодо революції: 1) революційний і контрреволюційний, маючи на увазі людей, що активно беруть у ній участь; 2) об'єктивно-історичний, науковий, тобто людей, які пізнають, але не беруть у ній участі; 3) релігійно-апокаліптичний й історіософський, тобто людей, що прийняли революцію, болісно переживають її, та тих, що піднялися над її повсякденною боротьбою. “Зовсім безплідні раціоналістичні й моралістичні судження про революції як і про війну, яка багато в чому схожа із революцією. Революція ірраціональна, вона свідчить про пану-

вання ірраціональних сил в історії. Діячі революції свідомо можуть сповідувати найраціоналістичніші теорії і в ім'я їх здійснювати революцію, але революція завжди є симптомом наростання ірраціональних сил. І це потрібно розуміти подвійно: це означає, що старий режим став цілковито ірраціональним і не виправданий більше ніяким змістом, і що сама революція здійснюється через розкошування ірраціональної народної стихії. Революціонери-організатори завжди хочуть раціоналізувати ірраціональну стихію революції, але вона ж є її знаряддям. Ленін був крайнім раціоналістом, він вірив у можливість остаточної раціоналізації соціального життя. Але він же був людиною долі, фатуму, тобто ірраціонального в історії. Революція є доля і фатум” [10].

Є погляд на революцію як протистояння нового і старих традицій, що розрив з традицією поступовості саме і є головною ознакою революції. Хоча далі революції звичайно долаються поверненням до традиції, у відмові від традиції їх сутність [11]. Для В. Розанова революція і старий лад — це “ще міцні сили” і “дряхлість”, але ні в якому разі не ідея. Тому він не погоджувався з Самарінім, для якого революція була раціоналізмом в дії, хай і не позбавленим загадковості [12]. М. Джилас вважав, що революції, звичайно, не цураються варварських засобів, вони залишаються трагедіями, породженими невикоріненою злочинністю і аморальністю правлячих класів [13].

Є автори, які розрізняють революцію і демократичні повстання, коли відбувається заміна “нікудишнього правління” відносно демократичним засобом. У цьому разі цілі зазвичай усвідомлюються і плануються заздалегідь, а жертви виявляються невеликими. До демократичних повстань часто відносять “Бостонське чаювання”, “Славну революцію” 1688—1689 рр. в Англії, “оксамитові революції” в Іспанії, Португалії, Греції, країнах Центральної Європи у 1989—1991 рр., усунення влади ГКЧП в Росії у 1991 р., зміну режиму в Грузії.

Здобуття незалежності Україною та іншими пострадянськими країнами важко віднести до революцій класичного зразка. Ми навмисно навели багато визначень революції (насправді їх сотні), щоб показати: в українських подіях 1991 р. були елементи революції, але в незрілій, суперечливій формі. А в цілому в подіях 1991—2004 рр. більше еволюційного переходу, який можна назвати і трансформацією, і модернізацією (*Якщо ми розглядаємо суспільно-історичний процес на досить великому за мірками сучасної історії України, часовому проміжку — 10—15 років*), хоча є серйозні елементи демократичного повстання в Україні 19—24 серпня 1991 р.

Демократичне повстання, як правило, недовгочасне, воно може утверджувати нові політичні цінності й відновлювати старі, тимчасово втрачені. В Україні у серпні 1991 р. утверджувалися нові політичні цінності. Класичним прикладом повстання, що повернуло країні свободу, демократію і ринкові відносини, вважається “оксамитова революція” 1989 р. в Чехословаччині. А радянська експансія у вигляді “народно-демократичних” революцій в Центральній і Південно-Східній Європі 1945—1948 рр. часто визначається як “фальши-

ва революція”, [14] оскільки призвела в цьому регіоні до недемократичних виборів, придушення опозиції і утвердження тоталітарних режимів. Інакше кажучи, вона не була переворотом, здійсненим для утвердження свободи. В цьому випадку застосовувалась сила щодо народу і всупереч довіри народу [15], як свого часу про події такого типу говорив Д. Локк. Як відомо, відновлення свободи і демократії після цього стало можливим лише через сорок років. А втім, як писав І. Гердер, терпіти легше і простіше, аніж виправляти, і народи часом на диво довго не користуються своїм правом розуму [16].

Політичне повстання, писав Г. Моска, прямує до ладу шляхом безладдя [17], в той час як революція порушує лад, не дбаючи про наслідки. Саме тому Р. Арон у низці праць виправдовував застосування сили повстанням, яке веде до свободи і конституційної стабільності. Право на повстання проти тиранічного правління закріплено в Декларації незалежності США 1776 р., де воно виступає не стільки санкцією на революцію, скільки гарантією і пріоритетом громадянської свободи перед державною стабільністю. На думку К. Фітцпатрик, право народу на повстання і повалення тиранічного уряду є центральною ідеєю всього політичного досвіду [18]. Такий підхід обстоює і Р. Дворкін, який оцінює громадянську непокору як легітимно-неформальний інститут політичної культури американського суспільства [19].

Але слід зауважити, що ця ідея належить не американцям. Ще у 829 р. католицький Пармський собор визначив, що король, який управляє без благочестя, справедливості й милосердя, є тираном. А таке звинувачення з боку всемогутньої у ті часи церкви загрожувало королям багатьма бідами, аж до права на його зміщення васалами або іншими християнськими володарями. Відомо, що Ф. Аквінський (1225—1274 рр.) також підтримував цю європейську в своїх витоках політичну ідею, хоча питання процедури реалізації ідеї засудження поганого короля середньовічною церквою не було розроблене. Як зазначається в спеціальній теологічній й атеїстичній літературі, відлучення від церкви, інтердикти і позбавлення влади з ініціативи церкви існували, але лише Іоан Солсберійський першим наважився проповідувати тираноббивство [20].

Ідеї тираноббивства в політичному житті католики і протестанти намагалися не надавати широкого звучання. Тим більш притлумлювало цю ідею православ'я з його тезою, що “всяка влада від Бога”. Так, хоч Д. Мережковський і вважав Росію спроможною на “вічний бунт вічних рабів” [7, с. 139], як мислитель-політолог він все ж сподівався на подолання Росією політичного радикалізму хоча б у майбутньому. Як бачимо, його сподіванням не судилося здійснитись.

У наш час ідея демократичного повстання стала загальноприйнятим елементом політичного життя і конституційної культури. Наприклад, у ст. 20 Конституції Німеччини 1949 р. прямо вказується на право німців чинити опір усякому, хто наважиться посягнути на їх демократичний лад, якщо інші засоби при цьому не можуть бути використані [21]. Подібні положення наявні у ст. 23 Конституції Чехії 1992 р., в ст. 120 Конституції Греції 1975 р., ст. 32 Конституції Словенії 1991 р.

Опір насильницькій зміні демократичного ладу є конституційним правом громадян Естонії (ст. 54 Конституції Естонії 1992 р.) і Литви (ст. 3 Конституції Литви 1992 р.).

Навіть неможливо уявити, щоб лідери гілок влади, партій, рухів усіх цих країн закликали до проведення антиконституційних референдумів, що в Україні стало звичайною практикою. Єдине, що можуть запропонувати політичні лідери — закликати парламент до перегляду тих чи інших норм конституцій. Все інше є справою демократично обраного парламенту.

У Конституції України ідея народного повстання не закріплена. Лише в ст. 19 йдеться про те, що ніхто не може бути змушений робити те, що не передбачено законодавством, тобто будь-який громадянин може відмовитися діяти, якщо напрям цих дій не відповідає Конституції України як Основному Закону, оскільки Конституція є законом прямої дії.

Таким чином, Конституція України орієнтує на еволюційний розвиток країни. Водночас нездійснення кардинальних реформ, затягування періоду переходу до політичної системи і політичних принципів, закріплених в Конституції України, ведуть до погіршення життєвих умов громадян, у тому числі в політичній і правовій сферах, провокують накопичення протестного потенціалу в суспільстві, зважаючи, навіть на ментальну психологію довготерпіння.

Ситуація “вічного переходу”, що погіршує життя народу, не може тривати довічно. Це розуміє частина наукової і політичної еліти, яка вважає, що соціальний вибух — це занадто висока ціна за недалекоглядну політику, яка породжує соціальні протиріччя і конфлікти. Тому ця частина еліти шукає теоретичні й практичні рецепти оздоровлення суспільного життя, позитивної зміни економічної і політичної ситуації.

Науковий пошук, напевно, потрібно починати з переосмислення категорій і понять, у яких відображається суспільне життя в Україні. Передусім слід з’ясувати, чи відповідають класичні категорії “суспільство” і “державна” сучасному стану?

Суспільство як певна спільнота, як свідомо організована громадська організація громадянського життя в українському варіанті сприймається вельми невизначено як у політичному, так і в соціологічному сенсі. Сьогодні в Україні існує конгломерат дезорієнтованих, не консолідованих соціальних верств та груп, які погано усвідомлюють і виражають свої інтереси, не об’єднані в певну цілісність, що здійснює міжгруповий узгоджений проект майбутнього, реалізуючи якісь програми, що пропонуються народові тією чи іншою соціальною верствою або громадським рухом. Загальні декларації, закладені в Конституції України, не є конкретною програмою дій практично для жодного суспільно-політичного руху.

Оскільки інтереси соціальних спільностей в конгломерації, що має назву “Україна”, не усвідомлені, не оформлені як позитивні ідеології (*Негативні ідеології, закликаючи до реставрації минулого і підтримувані не соціальними, а демографічними групами («старше покоління»), не може бути консолідуючими*), то не існує і точок відліку для їх порівняльного аналізу. Фактично відсутні

повноцінні соціальні суб’єкти в суспільстві. У такій ситуації створюються громадські організації або партії на вузькосуб’єктивістській, волюнтаристській основі, чії лідери представляють самих себе, а не соціальні спільності. Виникає феномен фальшивої ідентифікації, коли люди голосують за лідерів, ситуативно об’єднуються на тимчасових солідаристських основах (харизматичний лідер, популістська програма), не зовсім чітко уявляючи, наскільки це відповідає їхнім інтересам і загальному благу. Тому українське суспільство — це скоріше конгломерація, яка або стане справжнім суспільством, або розпадеться під тиском дезінтеграційних процесів.

У такому слабкоорганізованому суспільстві держава покликана відігравати роль інтегруючої, цементуючої сили. Але Українська держава, в свою чергу, перебуває чи на стадії напівхаосу, чи в політичній прострації. Вона малоефективно виконує свої функції: не забезпечує повноцінну дію законів (у тому числі Конституції), збирання податків і соціальний захист населення, не виступає повноцінним арбітром у відносинах особистості й суспільства, в міжособистісних і міжгрупових відносинах і т.ін. Та організація, яку ми називаємо “державою”, значною мірою стала полем битви кланів, груп еліт, що намагаються встановити свій політичний режим. Мета цих режимів — убезпечити себе від суспільства, підкорити його своїм цілям. Занепокоєння загальнонаціональною долею, майбутнім країни — не стільки пріоритетні завдання, скільки своєрідні димові завіси, оскільки у політичних режимів досі немає стратегічних відповідей на виклики ХХІ ст. і на бажання мас вирватись із злигоднів.

У цих умовах знову й знову постає проблема: чи зможуть суспільна наука і влада організувати визначення загальнозначущих цілей і цінностей, програм і створити механізми, що будуть забезпечувати їхню реалізацію і контролювати процеси дезінтеграції суспільства.

Цю проблему важко розв’язати. Суспільні науки у всіх типах суспільства майже не затребувані владою як повноцінний фактор прийняття політичних рішень. Тому конкретні проблеми суспільного розвитку все рідше є предметом наукового аналізу вчених, які працюють на замовлення держави, і лише зрідка — корпорацій, громадських організацій. Результати досліджень у цьому разі використовуються суто прагматично. Замовник щось використовує, а більша частина результатів залишається “під сукном”. У процесі прийняття політичних рішень частіше бере гору вузька політична мета суб’єкта, бажання отримати політичний результат сьогодні, користь для конкретної особи.

Якщо країна перебуває в стані, коли немає повноцінного суспільства і держави, чи є тоді достовірною теза, що вона перебуває на межі катастрофи? Очевидно, ні. Катастрофа відбулась, але не у вибухоподібній формі, а у формі прогресуючої соціальної гангрені, коли окремі абсцеси в соціальному організмі якісно змінюють весь процес соціального життя — процеси деградації беруть гору над процесами соціальної регенерації. Доводиться констатувати невирішеність революційно й еволюційно в країні конфліктів, що поси-

люються. (Зрозуміло, в умовах України окремі представники правлячого режиму можуть піти на його реформу заради інтересів країни. Більше шансів це зробити у Президента України завдяки його повноваженням і мандату на п'ять років управління країною).

Будь-яка політична система генерує конфлікти. Але одні політичні режими здатні врегулювати або усунути їх, інші — ні. Перші мають потенціал життєздатності, інші — ні. У другому випадку політичний режим починає руйнувати ту політичну систему, яка його породила. І якщо не стимулювати захисні механізми держави, то перспективи розвитку суспільства будуть нечіткими.

Існує два загальних джерела неефективності політичних режимів: системний і ситуативний. В сучасній Україні “працюють” обидва. По-перше, політична система не гармонізована щодо розподілу і доповнення функцій влади. Тому елементи політичної системи, гілки влади “працюють” у певні моменти на знищення або послаблення один одного. Звідси — системна криза влади. По-друге, маємо ситуацію, коли гілки влади очолюють мало-ефективні або незаконослухняні політики. Їхня малоефективність впливає з професійної і психологічної невідповідності до виконання своїх функцій. Їх же намагання підвищити свою ефективність через перманентне оновлення свого почту на рівні центрів і регіонів не дають результатів, оскільки будь-яка ротація кадрів відбувається тільки на рівні особистісних політичних і моральних орієнтацій вищих посадових осіб держави, коли залишається дуже високою вірогідність помилки щодо адміністраторів. Останні хоч і досягли вищого рівня своєї компетентності, але він явно нижчий від потрібного, якому має відповідати сучасний державний діяч. Йому мають бути властиві: професіоналізм, рішучість, чесність, уміння сприймати і репродукувати нове, демократизм тощо.

Будь-які персоніфікації одного і того самого режиму, який не має потенціалу самовдосконалення, безрезультатні. Якщо група політичної еліти, клан приводять до влади особу, не здатну змусити органи влади діяти ефективно в інтересах хоча б більшої частини народу, то і ця персона, і сили, які привели її до влади, приречені на історичну поразку. Лідер і режим здатні завдати величезної шкоди країні своїми діями або бездіяльністю, хоча цілком ефективні для утримання влади.

Водночас виникає запитання, що ж сприяє існуванню неефективних чи малоефективних політичних режимів в Україні? (У цьому випадку режими оцінюються стратегічно, допомогою компаративного аналізу процесів розвитку постсоціалістичних країн). Є багато факторів, що зумовлюють загальну маргіналізацію економічного і політичного життя. Зазначимо лише два з них, що дають змогу існувати псевдodemократичним, малоефективним політичним режимам.

Перший — наявність прошарку великої і малої бюрократії, яка має свій світогляд, свою ідеологію, уявлення про способи наведення порядку, господарювання, управління наукою, освітою, соціальною сферою. Цей прошарок незважаючи на те, що змінилися історичні умови, орієнтується на політичну владу цезарського типу на чолі із харизма-

тичним лідером, який би все спрямовував і вирішував усі питання, за все відповідав. Такий лідер може бути ефективним, якщо він тримає під контролем свій почет і прошарок бюрократії (Сталін, Гітлер, Франко та ін.). Якщо ж йому це не вдається, то оточення і бюрократія починають цинічно й аморально грабувати країну, підтримуючи псевдохаризму свого лідера. Наполегливі спроби підтримати харизму слабкого, нехаризматичного лідера набувають карикатурного вигляду і призводять до саморуйнування режиму.

Другий — наявність у країні меншовартісної (соціально хворої) свідомості, яка несе в собі вади тоталітаризму і набуває нових на ґрунті некритичного ставлення до західного способу життя, сприймаючи його не найкращі зразки — культ особистого збагачення, сексу, насильства. В цьому разі, з одного боку, масова свідомість не встигає засвоювати нові історичні реалії. Маси за історичною інерцією продовжують вимагати від держави того, що вона вже не може їм дати: зарплату, квартиру, безкоштовну освіту і медицину, повний контроль над самоврядуванням і т.ін. З іншого боку, протестна енергія поки не спрямовується на нові форми експлуатації: напівкримінальні фінансові і промислові групи, мафіозні клани. У всьому поганому звинувачується влада, що є правильним тільки частково, оскільки владу обирають не тільки клани, а й народ. Частково провина покладається на маси, які дозволяють себе не поважати, грабувати, маніпулювати собою, купувати себе на виборах за дрібні подачки тощо. Міф про духовно і політично зрілу культуру населення України виявився лише ілюзією, далекою від дійсності, що наочно демонструють численні вибори.

Отже, є кілька аспектів часткової деградації сучасного політичного процесу в Україні — негативні ознаки державних і громадських інституцій, суперечливий характер політичного режиму і незрілість, аморфність суспільної свідомості. Їх “хвороби” повертають українську історію у глухий кут цивілізацій. Ретельний і всебічний аналіз причин цих “хвороб” є необхідною умовою для вилікування хворого суспільства.

Політологи, соціологи і соціальні філософи використовують відомий емпіричний критерій, запропонований С. Хатінгтоном і Р. Дарендорфом: для того, щоб суспільство зробило якісний перехід і встановилась демократія, двічі повинна змінитися влада на законних, легітимованих у рамках демократії, способах виборів.

Для сучасної України є кілька проблемних питань. Чи вважати вибори президентів і парламенту, починаючи з 1991 р., цілком демократичними? Чи здійснився перехід від тоталітарно-автократичних методів управління до демократичних? Чи можна віднести існуючий режим до демократичного, якщо конфліктогенний потенціал в суспільстві зростає, незважаючи на ілюзорну байдужість народу до політичних ігор різних груп суспільних еліт?

Різні види аналізу: соціально-філософський, соціологічний і політологічний — показують, що в суспільній свідомості і в публіцистиці утверджується ілюзійний феномен “непізнаного існуючого об’єкта” — “української демократії”, яку ніхто не

бачив, але про яку багато говорять, особливо апологети кланових, мафіозних угруповань, які прорвалися до влади, особливо на регіональному рівні. Контент-аналіз преси незаперечно свідчить про це.

Визначити поняття “українська демократія” (*Ми розуміємо всю умовність поняття «українська демократія», його публіцистичний характер. Водночас поняття такого типу, як «американська демократія», «європейська демократія», «російська демократія» тощо досить поширені.*) як різновид, форму існування демократії, особливо коли йдеться про пишномовні філіппіки про крах тоталітаризму і перемогу демократії в Україні з боку ангажованих журналістів і навіть вищих посадових осіб держави, — дуже складно, а може й неможливо. Спроби описання різних рис демократії — свободи слова, демократичних виборів, прав громадян тощо — приводять до амбівалентного висновку: ці риси начебто є, і разом із тим їх ніби й немає. Тобто здійснити перехід від диференційної емпірії до уніфікованої демократії на прикладі України видається неможливим. Наприклад, парламентські (1998 і 2002 рр.) і президентські (1999 р.) вибори в Україні показують, що критерій С. Хатінгтона—Р. Дарендорфа поки що не зовсім придатний для України. Форми втручання влади в процес виборів, маніпуляція засобами масової інформації і суспільною свідомістю в цілому не вміщуються навіть у вельми широке тлумачення поняття “демократія”.

За неможливістю поки що визначити поняття “українська демократія” криється не капітуляція засобів пізнання перед емпіричною різноманітністю рис, а теоретичне й практичне безсилля побудувати зв’язки того об’єкта української дійсності (“пишномовна назва того, чого немає”, на думку Дж.Сарторі [22]) з нормативним поняттям “демократія”, яке має свої загально визнані якісні риси, неможливість приведення наявної соціальної реальності у відповідність з існуючими реальними зразками. Йдеться навіть не про ідеал демократії, а про ті реальні її показники, що зафіксовані в документах ООН, Європейського парламенту, ЮНЕСКО.

Нормативний підхід, що відповідає на запитання “Чому демократія є необхідною?” — частково все ж торує собі шлях у суспільній свідомості й суспільній практиці в Україні. Але навіть на межі ХХІ ст. в суспільствознавстві такий погляд не розроблений у концентрованому вигляді: що таке демократичний лад, яким має бути цей лад в Україні, до чого мають прагнути політичні інститути і люди в конкретних умовах, щоб прискорити демократизацію громадського життя?

Дескриптивний (описовий) і компаративний підходи до української реальності намагаються з’ясувати, як і коли демократія стає можливою, якщо ціннісний вибір на користь демократії вже зроблений. (Наприклад, в Україні цей вибір зафіксований в Конституції.) Тут вже більш докладно досліджується не стільки неповна відповідність історично змінному ідеалу демократії, скільки те, чому не спрацьовують раціоналізовані структури соціальної реальності, що виникли як результат конвенціональних відносин соціальних суб’єктів — конституції, закони, норми, звичаї, що виникли в умовах базового консенсусу начебто більшості народу з приводу шляхів і форм суспільного

розвитку. Напевно, відсутність базового консенсусу в органах влади надає створюваним демократичним інститутам і процедурам фантомного характеру і дає змогу використовувати їх з метою, досить далекою від демократичної. Народ з його “консенсусом” береться до уваги як об’єкт маніпуляцій.

За відсутності реального консенсусу народу рушійною силою демократично го процесу може стати консенсус еліт, які прагнуть до консолідації суспільства. В умовах України такий варіант можливий, але насправді його важко реалізувати. Існуюча економічна, політична, етнічна сегментованість українського суспільства, породжена економічними, етнічними, політичними і духовними факторами, має доволі стійку форму. Співвідношення сегментів може змінюватися за їх роллю, обсягом, а також можуть відбуватися внутрішньосегментні зміни. Візьмімо, наприклад, такий складний сегмент, як інтелігенція. Навіть на рівні звичайного аналізу помітні серйозні кількісно-якісні зміни в ролі, обсязі і внутрішньосегментних співвідношеннях професійних груп, їх функцій, статусів і т. ін.

Чи можна досягти консенсусу еліт, коли вони, будучи лідерами сегментів, мають різні, часом суперечливі цілі? Скоріше напрошується песимістичний висновок: навряд чи цього можна досягти демократичним шляхом, хоча пасивний консенсус народу начебто є. Як бачимо, навіть ті представники політичної і духовної еліти, які гордо називали себе “демократами”, сегментовані за економічною, етнічною, мовною і навіть клановою ознаками. Слід також враховувати українську ментальність: “де два українця, там три гетьмани”. Тому з’являються концепції “авторитарного лідера”, “сильної руки”, що означають методи консолідації нації не зовсім демократичними методами.

Демагогія з приводу просування України до демократичного правового суспільства дуже часто не відображає реальних процесів. Соціальне пізнання не запропонувало рецептів, крім авторитарних, консолідації суспільства в ім’я демократії. І сьогодні відцентрові тенденції, притаманні дуже сегментованому суспільству, поки що не врівноважуються установками на взаємодію в ім’я народного блага. Ні еліти, ні партії, ні вибори президента країни і парламентські вибори не змогли зупинити дезінтеграційні процеси в суспільстві, що унеможливило проведення серйозних економічних і політичних реформ. Короткий період національної злагоди на ґрунті заперечення тоталітарного ладу в 1991—1993 рр. був упущений, розчинився в розмовах про демократію і щасливе майбутнє України, які замінили проведення реформ.

Щоб зупинити дезінтеграційні та деградаційні процеси і розпочати кардинальні (не обов’язково революційні) перетворення, важливо стабілізувати політичну ситуацію. В науковій і публіцистичній літературі дуже часто модернізаційні можливості влади оцінюються через її вплив на політичну стабільність суспільства. Але при цьому часто поняття “стабільність” використовується дуже довільно. Тому необхідно спинитися на визначенні цього поняття.

Є, наприклад, у західній соціології і політології кілька підходів до визначення поняття “стабільність”:

— як відсутність у суспільстві реальної загрози нелегітимного насильства або наявність у державі ефективних технологій, які дають змогу в критичній ситуації протидіяти йому;

— як функціонування одного режиму або уряду тривалий час завдяки вмілій адаптації до соціальних змін;

— як дотримання конституційного ладу. Наприклад, С. Хантінгтон визначає стабільність за формулою — “порядок плюс послідовність”, коли модель організації влади тривалий час зберігає свої якісні характеристики (американський конституційний лад);

— як результат легітимності влади;

— як відсутність структурних змін у політичній системі суспільства або можливість контролю за цими змінами;

— як баланс (рівновага) владних і опозиційних політичних сил;

— як збіг, гармонія функцій інститутів держави, сім’ї, школи і т.ін.;

— як модель поведінки, коли люди регулюють свою поведінку певним кодексом моралі і політичних дій, розуміючи, що відхилення від цих кодексів веде до нестабільності в суспільстві [23].

У такій площині лежить комплексний підхід до суспільних відносин, динаміки їх вдосконалення, а не усталеність режимів “часткової демократії”.

У розв’язанні політичних проблем стабілізації і розвитку суспільства слабким місцем вважається сучасна методологія аналізу і перетворення політичних відносин. Переважна більшість дослідників радить, “що робити”. Це необхідний елемент аналізу. Але ж головне в модернізації політичної системи — те, “яким чином це робити”. Це реальна, практична методологія політичної модернізації.

Існують три головні стратегічні напрями політичної модернізації.

1. Формування громадської думки, управління цією громадською думкою відповідно до поставлених цілей і завдань.

2. Добір і розстановка кадрів відповідно до цілей і завдань модернізації.

3. Організація подій у країні, а не прямування “за течією” політичного життя, пристосування до “стихії”.

Ці “три кити” політичної модернізації є опорами, що несуть в собі “активізуючу речовину”, “каталізатор” політичних перетворень.

Парламентські (1998 і 2002 рр.) і президентські (1999 р.) вибори в Україні показали, що електоральну поведінку населення в умовах перехідного, нестабільного суспільства не можна пояснити цілком ні соціальним станом, ні соціальними умовами, ні модернізаційними орієнтаціями. В процесі виборчих кампаній були можливості широкого впливу на позиції виборців аж до зміни їх на парадоксальні, коли виборець голосує всупереч своїм

інтересам. Інакше кажучи, є великі можливості для використання “чорних” технологій, коли голови виборців купуються за подачки (продуктові набори, виплату затриманих пенсій і зарплат, які помітно “схудли”), за гасло “аби не було війни” в країні, де відсутні умови для громадянської війни і т.ін. При цьому є можливість задіяти ці технології стосовно “своїх виборців”, “чужих виборців” і “тих, хто вагається”, а отже, недемократично впливати на сучасне і майбутнє української держави.

Література

1. Плеханов Г. В. Еще раз социализм и политическая борьба. — М., 1959. — С. 102—103.
2. Гегель Г. Политические произведения. — М., 1978. — С. 152.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 27. — С. 177.
4. Ленин В. И. Полн. собр. соч. — Т. 34. — С. 124.
5. Бродель Ф. Время мира. — М., 1992. — С. 533.
6. Богданов А. Всеобщая организационная наука (текнология). — М.-Л., 1925. — Ч. 1. — С. 162.
7. Мережковский Д. Большая Россия. — Л., 1991.
8. Бланшо М. Сад // Маркиз де Сад и XX век. — М., 1992. — С. 47.
9. Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World. — N.-Y., 1994. — P. 279.
10. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 106.
11. Шацкий Е. Утопия и традиция. — М., 1990. — С. 258—259.
12. Розанов В. Уединение. — Т. 1. — М., 1990. — С. 145.
13. Урбан Д., Джилас М. Между революцией и контрреволюцией // Проблемы Восточной Европы. — 1989. — № 23—24. — С. 78.
14. Банс В. Проблемы Восточной Европы. — М., 1990. — № 29—30. — С. 16.
15. Локк Д. Сочинения: В 3 т. — М., 1988. — Т. 3. — С. 353.
16. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. — М., 1991. — С. 463.
17. Mosca G. The Ruling Class — USA: Greenwood Press, 1980. — P. 214.
18. Fitzpatrick K. The Experience of American Human Rights Movement // Problems of Eastern Europe. — Washington, 1992. — № 35—36. — P. 196.
19. Dworkin R. A Matter of Principle. — Harvard University Press, 1985. — P. 105.
20. Ле-Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. — М., 1992. — С. 255.
21. Конституции буржуазных государств. — М., 1982. — С. 178.
22. Sartori G. Democrazia e definizioni. Bologna. — Milano, 1972. — P. 13.
23. Макарычев А. С. Стабильность и нестабильность при демократии: методологические подходы и оценки // Полис. — 1998. — № 1. — С. 149—157.

Kuras I.

Mihalchenko N. Political reform and the reality of how logung modernization.

The article notes that the socio-political processes that evolve as a result of an unsuccessful variant of modernization of Ukraine, seriously reduce the possibility of general consolidation of social forces for achieving compromises the well-being of people, adoption of humane morality and culture.

Keywords — the socio-political processes, political reform, revolution, theoretical analysis, political analysis, a transitional period of development.